

MODALITA V ŽIVÉM KOMUNIKATIVNÍM AKTU

Uznat ve shodě s gramatikami už dosti starými trojí slovesný způsob a podle něho vymezit modalitu, to by naši problematiku značně zjednodušilo. Z hlediska jazyka jako kódu je slovesný způsob sdostatek definován jako způsob platnosti predikačního znaku (F. K o p e č n ý); nadto by bylo žádoucí postihnout funkci modálních — řekněme — příslovci a sloves; s formou (ind., imp., kond.; intonace; částice) se pak obvykle spíná větší nový modální význam (oznámení, přání, nutnost, pochybnost...). Je nemalou předností výkladů M. Grepla o modalitě, že sledují rovnoměrně její funkci v promluvě i její formální vyjádření (mluvnické, intonační, popř. lexikální). Modalita charakterizuje každý větotvorný akt (spolu s mluvnickou kategorií času — tam, kde chybí určitý tvar slovesný, dochází podle V. Micháلكové k tzv. slovesně kategoriální transgresi) a je zanedbatelná pouze v metajazykových příkladech, které nemají sdělnou platnost o mimojazykové situaci, kromě případů, kdy má sama být demonstrována. Součástí větného vzorce při jisté abstrakci není, neboť modálních prostředků kódu se využívá až podle konkrétní komunikační situace, a tu přece do vzorců nezahrnujeme a s ní nepočítáme. Jistý modus však tkví v podstatě každého větotvorného aktu, modalita s ním spjatá je objektivní a obligatorní. Proto nelze upřít modalitě ráz konstitutivního znaku výpovědi a stěží je možné charakterizovat větné typy s objektivní modalitou jako derivate nějakého typu základního. Objektivní modalita je záležitostí původce projevu jako výběr denotátu vůbec a každý takový výběr vždy nutně doprovází. Řeší obecně vztah mezi původcem projevu (jeho vědomím), adresátem a denotátem. Vedle toho může původce projevu hodnotit vyjadřovanou část svého vědomí jako jistou až nejistou (modalita jistotní) nebo hodnotí míru její naléhavosti z hlediska cílového děje od nutnosti až k opaku nutnosti (modalita volní). Taková subjektivní modalita je potom fakultativní a tento rys má společný s emocionálností vyjádření.

Modalita chápáná širě — a zde se právě za širší její pojetí přesvědčivě přimlouvá V. Barnet — je podle mého názoru aktualizací výpovědní konkretizace podmíněná nociónálním postojem původce projevu k ostatním složkám komunikativního aktu. Jedním ze základních aktualizacích faktorů výpovědi se stává až v promluvě a z hlediska cíle komunikativního aktu může být měřena až v promluvě (ta ovšem může být představována jedinou výpovědí). Jestliže se v tomto nástinu chceme pokusit o postižení modalitní specifičnosti v živém komunikativním aktu, musíme se vracet k jeho základním složkám, totiž ke kódu, k původci projevu (pisateli nebo mluvčímu), k adresátu projevu (který, jak upozornil K. Hausenblas, není vždy totožný s posluchačem nebo čtenářem), k samému sdělení a k mimojazykové skutečnosti — zde zřejmě v omezení na denotát, tj. na onen úsek

skutečnosti, o kterém je nebo má být řeč. Při tom dvě z nich vystupují do popředí: původce projevu a adresát, svůj význam pro naši analýzu si podržuje denotát a poněkud do pozadí ustupují otázky kódu.

Máme-li např. výpověď *Tak ty už k nim docházíš do rodiny?*, jde zajisté o větu s indikativem predikačního slovesa, o větu se specifickou intonací, o větu tázací. Jako taková se naše výpověď liší od výpovědi oznamovací tím, že se původce promluvy snažil vyrovnat úroveň svých vědomostí s úrovní adresáta promluvy a vedl jej k odpovědi. Charakterizovat naši výpověď jako tázací znamená předpokládat tak podle většinových našich zkušeností s využitím modu a tázací intonace. Jenže naše výpověď byla v mluvní praxi míněna jako mírný rozkaz, jako zřetelné doporučení adresátovi otázky, jako varování: Nechod' ještě k nim do rodiny — a lze si snadno představit, že za jiné situace mohla znamenat i oznámení vyjadřující rezignaci nad poznanou skutečností. Nebo výpověď *Pepíčku, už jede autobus!* je podle naší zkušenosti oznamovací (+ zvolací), avšak v konkrétní situaci vyjadřovala maminčin požadavek, chcete-li přání, aby se Pepíček uklidnil a připravil k nástupu. Stojí-li člověk na nejnižším stupni sociálního (pracovního) žebříčku a má-li zlou ženu, neužije v řeči imperativu, ačkoli i on po svých bližních požaduje, žádá akci (např. pomoc). Podobných případů je při mluveném dorozumívání nespočetně.¹

I v našich gramatikách se v oddíle o výpovědích oznamovacích ap. uvádějí podobné typy, např. řečnické otázky, vyjadřování rozkazu indikativem ap. Pragmatický výklad příčin, proč některé podobné typy v gramatikách uváděny jsou a jiné nebývají, zněl by podle všeho tak, že se tam uvádějí pouze typy běžné, obvykle používané, ba petrifikované, hotové figury, stylistické kadluby. Vpravdě se však uvádějí proto, že se sice běžným vyjadřovacím prostředkem staly, nikoli však modalitami, nýbrž emocionálností. V mluvnické praxi se zatím modalita od emocionálnosti rozlišuje nedostatečně. Ve výkladech o modalitě jsou i podobné doklady emocionálně zabarvené na místě potud, pokud přinášejí svědectví o využití modalit pro emocionální výstavbu promluvy.

Na tomto místě by mohla vzniknout námitka, že i naše příklady *Tak ty už k nim docházíš do rodiny?* nebo *Pepíčku, už jede autobus!* patří k emocionální výstavbě promluvy, a nikoli do roviny modální. Zajisté, např. v mírném rozkazu nemůže nebýt jistá dávka citovosti. Avšak z roviny pouhé modalitě nestačí toliko vyřadit jevy podmíněné emocionálně, pro poznání modalitě samé je třeba pozitivního důkazu, že tázací výpověď je vskutku míněna jako promluva s cílem vyrovnat vědomosti původce projevu s adresátovými. Vznikne-li zde „rozpor“ mezi většinovým výpovědním typem oznamovacím, žádacím atd. a konkrétním racionálním cílem promluvy, jde o vyjadřování podmíněné emocionálně. I emocionálnost výpovědi by měla být zkoumána v promluvě, v celém situačním kontextu. Např. rozkaz vyjádřený indikativními výpověďmi, formulovanými jako „jistá budoucnost“ (už v tomto sousloví se obráží iracionálnost), může být velmi příkrý, např. *Tady si namočíš nohy do vody!*, nebo naopak mírný, např. *Půjdeš k věštkyňi, ta ti poradí*, kde je první

¹ Nemálo jich uvádím v přísp. *Modální větné typy v dialektu*, sb. Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich, Kraków 1971, 172n. Srov. též *Východomoravské věty podle záměru mluvčího vůči posluchači*, *Miscellanea linguistica*, Ostrava 1971, 181n.

výpověď ostatně podmínkou dobrého řešení. Mírnější rozkaz, popř. jen doporučení, bývá vyjádřen jako přání, např. *Kdyby ses trochu lépe oblékal!* Oznamovací význam mají i jiné otázky než řečnické, např. *Jen jestli na to bude stačit?*; zde máme zase „opisné“ vyjádření obav, že na to X. stačit nebude. Rovněž nelze odhadnout přesný význam citových částic jako *vždyt, však, když, ale, to, ono, tož*, nebo dokonce jej postihnout v celku (na rozdíl od interjekcí), nýbrž lze jej vystihnout v určitém dokladu, např. ve výpovědi *Ono prší!* vyjadřuje se zklamání, ve výpovědi *Ono se mu to pěkně mluví* sotva.

Modalita promluvy se přirozeně skládá z dílčích modalit jejích částí, především výpovědí. Tak např. slouží i první výpověď z dokladu z lidové řeči *Kam se hrabete? Sedtel!* k zesílení srdečné, dobře míněné výzvy; nebyla nikdy zamýšlena jako otázka určená adresátovi projevu. Výpověď s tázací intonací zde při výstavbě promluvy vhodně fungovala proto, že v zásadě je mnoho obdobných otázek, na které se nečeká odpověď. Ovšem, jak už bylo řečeno, modalitu výpovědi můžeme měřit až podle modalit promluvy a formálně rozporná modalita přispívá potom k výstavbě roviny emocionální. V našem případě jde o doporučení po vyvrácení případné námitky vlastně řečnickou otázkou.

Naši dosavadní argumentaci by bylo možno odkázat až do roviny obsahové výstavby promluvy. Které případy bychom však potom směli ponechat v rovině významové? Za závažnější považuji otázku, zda se modalita týká stejnou měrou každé promluvy. Mám tu na mysli především rozdíl mezi promluvami, které mají funkci zobrazovací, které tedy vytvářejí novou „umělou skutečnost“ vedle aktuální promluvové situace, a promluvami, které vyjadřují aktuální vztah mezi původcem projevu a adresátem v aktuální promluvové situaci, např. promluvami — řečeno s F. Mike m — s funkcí operativní. Zjevné je, že neběží o rozkaz adresátovi promluvy v souvětí *Řekl mu, aby odešel*. Partneři aktuální situace nemohou na někdejší skutečnosti nic změnit. Naopak v souvětí *Řekni mu, aby odešel* vyjadřuje výzvu první souvětí výpověď, druhá vyjadřuje vskutku jen obsah výzvy. Stejně tak vyjadřuje obsah výzvy, není však sama výzvou i výpověď *Obrátili se na nás s výzvou k disciplíně*. Ve výpovědi z aktuální situace *Musím se učit* vyjadřuje určitý tvar modálního slovesa vlastní hodnocení původce projevu, že má povinnost se učit, toho původce projevu, který tentokrát mluví sám o sobě. Podobně i ve výpovědi *Musíš se učit* provádí hodnocení z hlediska modalit zase jen původce projevu, ač třeba může přejímat názor cizí. Zato v promluvě s funkcí zobrazovací vyjadřuje výpověď *Musil se učit* volní modalitu vpravdě „konatelskou“ (termín Svobodův), neboť z ní už nelze usoudit na to, kdo zhodnocení z hlediska modalit vůbec provedl. V každém případě je i taková výpověď vyjádřením vědomosti mluvčího o něčí povinnosti učit se, ať už takové modální zhodnocení provedl kdokoli. V promluvě *Musí se učit*. *Tak na něho zbytečně nečekej!* vyplývá výzva ze zobrazení, základní modalitou zůstává výzva a tak se znovu zdá, jako by i hodnocení volní modalit vyjádřené modálním slovesem prováděl původce projevu. Jeví se mi tedy po všech stránkách užitečné, abychom rozlišovali přímou modalitu promluv s funkcí operativní apod. a zastřenou (latentní) modalitu promluv s funkcí zobrazovací.

Při vytváření promluv s funkcí zobrazovací může být adresátův stav vědomostí o umělé skutečnosti na počátku nulový a postupně se naplňuje až na ideální vědomostní úroveň původce projevu. Při promluvách s funkcí opera-

tivní apod. počítá původce projevu se zakotveností promluvy, resp. dialogu v aktuální promluvvé situaci. Vyžaduje při tom doplnění svých vědomostí (otázkou) nebo reakci adresátovu na aktuální situaci činem, k němuž jej vybízí (výpovědi žadací). Žádná reakce adresáta se nevyžaduje při vyslovení přání (ba nečeká se ani reakce nějakých sil vyšších). To jsou promluvy zobrazující stav lidského nitra, promluvy výrazně emocionálně zabarvené. Z hlediska našich měřítek jsou oznamovací.

Na modální typ nelze usuzovat podle reakce adresáta. Ani v případě tzv. otázek doplňovacích nebo zjišťovacích. Na otázku zjišťovací *A teď bydlíte, dědečku, u syna?* často se odpoví *U dcery*. Přitom zjišťovací typ volil mluvčí proto, aby jeho otázka zněla méně vtíravě, aby naznačil, že o situaci dědečkově už něco ví. I jiné odpovědi jsou možné: *A dejte pokoj!* nebo *Co si o mně myslíte?* nebo *Takový život jsem si nepředstavoval!* apod. Některé z nich přinášejí bohatší sdělení, než bylo třeba, jiné se k otázce víží jen vzdáleně. Někdy odpověď vůbec chybí. Na rozkaz lze rovněž reagovat klidem a mlčením, nebo odmouváním.

Absolutní jistota původce projevu je v konstatování *Pepík chyběl ve škole*, avšak jisticí slovo *jistě* už tím jistotu původce projevu relativizuje, že celou výpověď zařazuje na osu subjektivní modality jistotní, třebaže na její pozitivní pól. Blízko něho je i sdělení *Musil ve škole chyběl*. Jistotní modalita po záporném slovese má stejnou řadu: *nechyběl rozhodně, jistě, snad, sotva ...* až při malé pravděpodobnosti děje nebývá negace tak častá (*stěží nevěděl, že ...*).

Do jistotní modality může výpověď zařadit i částice *prý*; činí tak *tam*, kde „naznačuje, že jde o sdělení přeжатé z neurčitého pramene, zprav. nezaručeného n. podečňovaného“ (podle *SSJČ II*, s. 991). Při reprodukování cizího výroku v aktuální promluvvé situaci se aktuální původce promluvy stává jen zprostředkovatelem sdělení mezi původcem projevu a adresátem v situaci aktuální. Co je cizím názorem, cizím míněním, není jen tak prostě oznámením faktu, ale v této obecnosti lze vskutku mluvit pouze o „nezaručenosti“ faktu (tak funguje téměř výhradně lidové *že*, např. *a že to byl vodník ...*), nikoli hned o pochybnosti mluvčího o jeho platnosti, pochybnosti o pravdomluvnosti někdejšího mluvčího (srov. význam pochybnosti připisovaný izolovanému spis. *prý* obecně). Pochybnost zde bývá jen potenciální; je druhotná nejen z hlediska původu slova, nýbrž i z hlediska jeho nynější funkce.

Ještě několik poznámek ke vztahu základních složek komunikativního procesu k vyjadřování modalit.

Kód nám poskytuje mody pro odlišení promluvy zobrazovací a operativní, dále pro hodnocení děje jako reálného nebo ireálného (ind.-kond. — tu s odstíny podmíněnosti nebo optativnosti), intonace nám odlišuje promluvy zobrazovací a promluvy, jejichž účelem je zjistit platnost nebo neplatnost soudu; modální tázací částice odlišují promluvy zobrazovací od promluv, kterými se vyžaduje doplnění informace. Vedle toho máme modální částice, které vyjadřují různou míru jistoty mluvčího o platnosti děje, dále modálně emocionální částice (přání) a konečně modální slovesa a modální predikativa, která vyjadřují hodnocení děje ve vztahu k nutnosti, možnosti, povinnosti, a pokud jde o některá modální slovesa, ještě vedle toho různou míru jistoty mluvčího. Každá záměna očekávané modalitě má dosah emocionální, naopak lze pro vyjádření modalitě využít i transpozice mluvnické kategorie času (*Tatínek už bude doma*).

Složkou základní je ve vztahu k modalitě původce projevu. Modalita

je právě tak jeho záležitostí jako volba denotátu. Způsob existence denotátu je právě modalitou postižen. Modalita obráží skutečností tak, jak ji poznáváme. Tak např. v promluvě *Kdo chyběl ve škole?* se tazatel ptá na to jediné, co mu nebylo a dosud není zřejmé. V promluvě *Kéž by to žena byla zařídila!* hodnotí svůj stav myslí jako přání; avšak přání vyslovené vzhledem k odplynuvší minulosti funguje vůči dnešku zatím jako nesplněné, rozdíl mezi kondicionálem minulým a přítomným určuje rozdílné chápání v obsahové rovině promluvy. V zásadě vyjadřuje původce projevu svůj vnitřní stav (emocionálnost), neúplnost svých vědomostí ve srovnání s adresátem, potřebu akce ze strany adresáta nebo ochotu doplnit vědomosti adresátovy (zobrazením). Případy s funkcí dotvrzovací jako *Že ve mlýně strašovalo?* nebo *Ve mlýně strašovalo, že?* jsou složitější: Původce projevu zobrazuje určitou situaci, ale od jednoho z adresátů žádá i potvrzení o její existenci. Je zajímavé, že naši výpověď lze si jen násilně představit, jde-li o rozmluvu mluvčího s jediným adresátem. Běžně by se taková výpověď v tomto případě změnila v prostou výpověď tázací.

Adresáta projevu se týká každý mluvní akt. Má reagovat na výzvu odpovědi nebo činem, nebo si činí obraz o stavu vědomostí původce projevu. Ten působí na adresáta tak, že se snaží udržovat s ním stálý kontakt (a to i pomocí výpovědí oznamovacích: *Tam bylo vody, to jste neviděl nikde*). Každá promluva, i výrazně zobrazovací, je prostředkem kontaktu. Pokud tedy mluvíme ještě zvláště o kontaktovcích prostředcích jazykových, měli bychom mít na mysli jen ty z nich, které jinou funkci než kontaktovcou nemají (např. *To máte tak!*) nebo u nichž převládá. I při výrazném zaměření na denotát, jako při vypravování nějakého příběhu nebo pohádky, popř. líčení povodně, stačí mluvčí udržovat kontakt s adresátem nejčastěji rozkazovacími nebo tázacími výpověďmi, které tak vytvářejí druhou rovinu promluvcovou (*Voda všechno sebrala. — Nevykládal vám to už někdo jiný? Babičko, vyžeňte ty kluky ven, at tady pán lepší slyší*).

Modalita se vcelku jeví jako vlastní pole působnosti těch faktorů, které konstituují promluvu. Proto by především z jejich aspektu měla být zkoumána. Je jedním ze základních aktualizacích faktorů výpovědi. Kdybychom k nim při stanovení výpovědních typů zásadně nepřihlíželi, neposloužila by tato vyšší abstrakce k dokonalejšímu poznání jazyka, neboť by zanedbávala empirii i indukci.

